

20 aastat ülikooli aulakoosolekust ja fosforiidi- kampaania algusest

Tõnu Tannberg

■ 1985. aastal Moskvas alanud *perestroika* ei puudutanud esialgu Eestit ega teisi tollaseid Balti liiduvabariike. Eesti NSV-s algas seisakuaegse sumbunud õhustiku murdumine 1986. aasta lõpus, mil avalikustati Moskva keskametkondade (ja nende tegevust toetava tollase liiduvabariigi juhtkonna) kavad uute fosforiidi-kaevanduste (Kabala–Toolse) rajamiseks Eestisse. See tekitas ühiskonnas protesti, mis 1987. aasta kevadel vallandus ulatuslikuks, üha enam poliitilist värvingut omavaks fosforiidikampaaniaks, milles rahvas esmakordselt tunnetas ühtekuuluvuse jõudu: asjaosalised olid sunnitud kõik eeltööd uute kaevanduste rajamiseks peatama. Fosforiidikampaania edukus osutas valitseva režiimi nõrkusele ja julgustas rahvast. Nii hakkasid kujunema poliitilise avalikkuse alged. Meenutamaks tollaseid, nüüd juba 20 aasta taguseid sündmusi, publitseeritakse alljärgnevalt 1987. aasta fosforiidikampaania kindlasti ühe kesksema sündmuse – 3. aprillil 1987. aastal Tartu Riikliku Ülikooli aulas toimunud ajaloo-osakonna ja õigusteaduskonna ühise komsomolikoosoleku (nn. aulakoosoleku) “Eesti fosforiit” kokkuvõtte, mis on koostatud kohalolijate märkmete põhjal. Tegemist on kõneka dokumendiga, mis annab üsna vahetu pildi sel koosolekul toimunud ja tollal valitsetud meeoludest ka ilma põhjalike kommentaarideta. Kõnesoleva koosoleku kokkuvõtteid koostati pisut erinevas sõnastuses kindlasti mitmeid. Ühte sellist on põhjalikumalt refererinud Juhan Aare oma raamatus “Fosfo-

riidisõda. 1971–1989” (Tallinn, 1999), mida võiks soovitada ka kõigile teemast huvitatuile edasiseks lugemiseks. Publitseeritav kokkuvõtte pärineb Margus Laidre isiklikust arhiivist. Kaks kirjeldust fosforiidikoosolekust on talle ka Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondis Eesti Kirjandusmuuseumis (f. 342, m. 173:1354).¹

Südamevaluga

Ajaloo-osakonna ja õigusteaduskonna ühine komsomolikoosolek “Eesti fosforiit” TRÜ aulas reedel, 3. aprillil 1987.

Aulakoosoleku valmistas ette ajaloolaste ja juristide initsiatiivgrupp. Üle pika aja on see esimene kord nimetatud teaduskondade poolt ühisüritust korraldada. Ühise ähvardava ohuga silmitsi olles unustati vanad lahkkelid ja näaklemised. Seda tõestati ettevalmistuste käigus oma üksmeelse teotsemisega. Siiski, mitte kõik juuratudengid ei toetanud koosoleku ideed.

Neid ei olnud ka aulas. Info koosoleku toimumisest levis kiiresti. Sai teatavaks, et ELKNÜ KK saadab kohale esindaja, reedel selgus, et kohal on Arno Almann ise. Sama päeva hommikul helistas Karl Vaino EKP TRÜ Komitee sekretärile Paul Kenkmannile, pannes viimasele tõsiselt südamele koosoleku üle mitte kontrolli kaotada. Reedel kell 4 pärast lõunat täitus TRÜ aula mitte ainult ajaloolaste ja juristide, vaid kõikide teaduskondade esindajatega. Kohal olid õppejõud, vilistlased, kultuuritegelased. Ei mäleta komsomolikoosolekut, kus seinte ääres oleks püsti seistud, sest toolidest tuli puudus.

KALEV VILGATS ajaloo I kursusel juhatas probleemi sisse. Ühtlasi tänas ta Paul Kenkmanni mõistva suhtumise eest.

TOOMAS ANEPAIO ajaloo II kursusel refereeris ENSV Ministrite Nõukogu esimehe B. Sauli pressikonverentsi seda osa, mida ER ja ETV avalikkusele ei tutvustanud, küsimusi, mis puudutasid keskkonna saastamist Maardu kombinaadi jt. ettevõtete poolt ja millele sisuliselt vastus võlgu jääd.

¹ Tänan selle viite eest kolleeg Olev Liivikut.

TÕNU OJA tutvustas Kirde-Eesti veerežiimi ja ähvardavaid ohte kaevanduse rajamisel: põhjavesi kaob ja põllud kuivavad ära.

Õigusteaduse doktor IGOR GRÄZIN:

Probleem on väljunud aruka diskussiooni piirest. ENSV MN on kinnitanud, et Kirde-Eesti on ökoloogiline probleem. Usun seega sm. Sauli² vastust. On ka sotsiaalne probleem – 30–40 tuhat sissetoodavat võõrtöölist ei kuulu Nõukogude Liidu parimate kodanike hulka. Nende tulekut me ei soovi. Toolse langeb ära, jääb Kabala. Jampol³ ei ole rääkinud vastutustundlikult, viies ajakirjanikke eksiteele. Tema arvamus käib ENSV MN seisukohale risti vastu. Lõplik punkt pannakse Eestis, see on Eesti siseasi. Kuid praegu kahe osakonna tudengid seda küsimust ei lahenda. NSVL konstitutsiooni järgi saavad Kirde-Eesti asja üle otsustajad olla nii NSVL kui ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu. Milline osa on avalikkusel? B. Sauli seisukoht – küsimus tuleb anda otsustamiseks ENSV Ülemnõukogule. Panen ette: TRÜ nõukogu peab võtma seisukoha, et meie üliõpilased osaleksid Kirde-Eesti probleemi uurimises. Kohapeal tuleb läbi viia sotsioloogilised uurimused – kas sealsed inimesed on ikka nõus veetsisternide varal edasi elama? Teiseks juriidiline probleem – kui me Kirde-Eesti praegu ära anname ja see kõrbeks muutub, kes selle eest siis tulevikus vastutab? Kes oma allkirja eest vastust kannab?

Ajakirja Eesti Loodus esindaja: Eesti Loodus annab Kirde-Eesti probleemide kohta välja erinumbri. Meie suur häda näib suure Liidu seisukohalt paraku pisike. Majandusteadlane A. Ristkok pakub meie fosforiitide asemele välja alternatiivse variandi: lõpetada senine meeletu raiskamine. Hibiinides läheb palju fosforiiti kaotsi koos aherainega. Soomes näiteks on fosforiidi saagis palju suurem, kuigi kihi sisaldus on palju väiksem. Teiseks – tehtagu vagunid korda, sest igal aastal kaob raudteel 6 miljonit tonni fosforiiti. Kolmandaks – kaod rikastusvabrikutes. Rikastatakse happega, seega muutub väetis happeliseks ja happelistel muldadel

ei saa teda kasutada. Neljandaks – väetisekaod majandites. Viiendaks – parim väetis on ikkagi sõnnik; mitte unustada mikrofloorat. Oleme unustanud külvikorrad. ENSV MN-le tuleb selgeks teha, et pääsetee peitub üleminekul ekstensiivmajanduselt intensiivmajandusele.

Matemaatikateaduskonna komsomolisekretär ALAR PANDIS: Võõrtööliste sisseveo probleem on sisuliselt meie rahvuse säilimise probleem. Kirde-Eesti looduse probleem on kogu Eesti looduse probleem. Tundub, et tegelikult ei lahenda probleemi mitte ENSV Ministrite Nõukogu, vaid otsus langetatakse seal, kus Eesti tundub täpikesena.

Õigusteaduskonna I KURSUSE ESINDAJA: Läänemeri ei ole NSVL siseveekogu. Saastatus fosforiitidega on kasvanud, ei ole saladus, et seda suurendavad Eesti heitveed. Soome ei ole rahul Maardu suitsuga, see mürgitab Läänemerd. On olemas 1974. a. Helsingi kokkulepe Läänemere puhtuse kohta. Tegelikult puudutab kogu Kirde-Eesti probleem rahvusvahelist Läänemere komisjoni. Teised riigid võivad leppe artikli 18 alusel Nõukogude Liidu Haagi rahvusvahelisse kohtusse kaevata.

VAHEPEAL LOETI ETTE KOOSOLEKU OTSUSTE TEESID. Saata ELKNÜ KK kaudu ENSV Ministrite Nõukogule koosoleku ettepanekud:

1. Lähtuda Kirde-Eesti probleemi lahendusel rahvuslikest, mitte ametkondlikest huvidest.
2. Lõpetada fosforiidi raiskamine.
3. Avalikustada kõik uurimustulemused.
4. Arvestada Rakvere rajooni elanike ja nende tervisega.
5. Mingisugune majanduslik efekt ei korva kultuuriloolist kahju.
6. Tagada Läänemere biosfääri kaitse.
7. Rakendada uuringutel TRÜ üliõpilasi.

Bio-Geo⁴ dekaan dots. AADU LOOG: Kümne päeva jooksul tuleb välja töötada TRÜ seisukoht Kirde-Eesti küsimuses. TRÜ Nõukogu peab selle esitama ENSV Ministrite Nõukogule. Kes tegi üldse geoloogidele üles-

² Bruno Saul oli Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees aastatel 1984–1988.

³ Juri Jampol oli Üleliidulise Mäekeemiatoomne Koondise ülem, kes 24. veebruaril 1987. aastal Juhan Aarele antud intervjuus avalikustas keskametkondade tegelikud kavad fosforiidi kaevandamise osas tollases Eesti NSV-s.

⁴ TRÜ bioloogia-geograafia teaduskond.

andeks fosforiiti otsida? 1921. a. kutsus Eesti valitsus Nõukogude Venemaalt kaks vene geoloogi – Samoilovi ja Ilkevitsi. Hülgaste leiukoha baasil asutati A/S Eesti Vosvoriit – karbipoolmed sõeluti ja jahvatati fosforvætiseks, mida kasutati näiteks Lõuna-Eesti põldudel.

1938. a. rajati vätiseettevõtte Maardusse, Saksamaalt saadi superfosfaadi valmistamise tehnoloogiline skeem. Tootmine jätkus ka sõja ajal. Pärast sõda algas Eesti plaanipärane geoloogiline kaardistamine. Geoloogide seisukoht on järgmine: Toolset ei saa käiku lasta enne 21. sajandi keskpaika, kuni pole välja töötatud diktüoneemakilda ümbertöötamise tehnoloogia. Selle isesüttimine viib nii põhjavete kui ka pinnase hävimiseni. Kabaala–Rakvere leiukohas diktüoneemat ei ole, kuid küsimus on põhjavee režiimis. Sellele küsimusele saab vastuse anda vaid proovikaevandus. Niisugune on ka Eesti MN seisukoht – enne tuleb saada informatsioon, mis juhtuma hakkab. Moskva muidugi tahab kohe kaevandama hakata, seega tuleb silm peal hoida. Muide – süvendite täitmine tehstervikutega ei ole lahendus, sest põhjaveed leotavad sellest välja saastavaid toksilisi aineid.

ŽURNALISTIKA III KURSUSE ESINDAJA: Avalik arvamus on alati nn. “oma liistude juures”. Mitte unustada, et avalik arvamus viis Eesti Ministrite Nõukogu pressikonverentsini. Probleem on – keda uskuda? Kas seda, et varud on kinnitamata ja kaevandust ei tule, või seda, et tuleb katsekaevandus? Kas keegi on Kirde-Eesti töölistelt küsinud, kas nad tahavad Kabalasse ümber asuda? Žurnalistide komsomolikoosolek otsustas: maidemonstratsiooni ajal kannavad tudengid vastavaid loosungeid, EKP TRÜ Komiteelt oodatakse kaasabi.

TÖNIS LUKAS, ajaloo V kursus: Ajaloolis-kultuuriliselt seisukohalt saab küsimuse lahendus olla ainult eitav. Mesoliitikumi inimene ei ole süüdi, et ta oma asula rajas Kunda Lammamäele, otse fosforiidilademe otsa. Meie alateadvus ja emotsioonid kuuluvad rohkem meie maale ja veele kui meie mõistus fosforiidile. Kahju, mis tekib, kui rahvas rebitakse tema juurtelt, teeb ühtviisi haiget nii rebitavale kui re-

bijale. Vanasõnast lähtudes – seekord võib targa järeleandlikkus hävitada nii targa kui rumala.

KOD. PAAS, NLKP LIIGE 1980. a-st (eneseesitlus): B. Sauli seisukoha õigsuse üle otsustab tulevik. Ettepanek – anda “EI” või “JAH” ütlemine üldrahvaliku referendumiga otsustada. Kuid meil puudub demokraatia materiaalne baas – ajakirjanduse maht peaks olema vähemalt kümnekordne. (Tormilised kiiduavaldused.)

HANDO RUNNEL⁵: Tegemist on meie ühiste liistudega! Mitte unustada isamaalisust! See on meie isamaa! Meie peame teda kaitsma ja temast rääkima! Igal rahval ja inimesel on õigus oma sünnikodule! Mis puutub siia üldse fosforiiti? Ökoloogiline tasakaal jm. on ainult lentsõnad! Meil on tüüpiline koloniaalmajanduslik mõtlemine. On kohutav, et B. Saul kui riigi juht räägib ainult fosforiidivajadusest ja mitte sõnagi isamaast! Tekib küsimus: kas vabariigi valitsus on üldse pädev nii tähtsat otsust langetama? Kas me selleks astusime Nõukogude Liitu, et nüüd arutleda fosforiidi kui mingisuguse jumalast ettemääratud probleemi üle? Tuletagem meelde, et üks ja seesama valitsus on kord maakoolid laiali saatnud, siis neid taas rajama hakanud! Kas me saame sellist valitsust tõsiselt võtta? Kogu rahvas on olnud kord rahvavaenlaseks tembeldatud! Meie senine majandus on võimas ja kohutav koloniaalmajandusmasin. B. Saul väärib umbusaldust, mina kutsuksin tema poolt pressikonverentsil ainuüksi lausunud sõnade eest “Ei ole vaja Viljandi pärast muret tunda” valitsuse tagasi. On tarvis referendumit. Kas me oleme selleks aga küpsed? (Tormiline, kestev ovatsioon.)

KÜSIMUS: Kas ELKNÜ KK annab koosoleku ettepanekud valitsusele edasi?

ARNO ALMANN: Komsomoli Tartu aktiivi seminar sai tänasega väärilise sissejuhatuse (jätkab samas vaimus, koosolek kutsub ta mahaplaksutamise asja juurde). ELKNÜ KK ei avalda umbusaldust täna välja öeldud mõtete suhtes. Me anname kõik mõtted edasi. (Jätkab taas mittemidagiütlevalt, koosolek plaksutab ta maha.)

TÖNU OJA: Emotsioonid on head asjad.

⁵ Hando Runneli kõne tekst on avaldatud raamatus: H. Runnel. Isamaavajadus. Loomingu Raamatukogu 1991, nr. 33–35. Tallinn, lk. 49–51.

Valitseb tõesti koloniaalne mõtteviis, aga see ei muutu nii kiiresti. B. Saul ütles, et Rakvere varude kinnitamine ei ole otsustatud, need tuleb esitada 1988. aastaks. Aidakem siis vabariigi valitsusel otsust langetada – aega on jäänud vaid üks aasta.

INDREK TARAND, ajaloo II kursus: tegemist on kogu Eesti probleemiga. Kuna meil ei ole teist Eestit, ei tohi me selle ainsaga riskida. Andi Kasak tõstatagu fosforiidikaevandamise probleem ÜLKNÜ kongressil.

ANDI KASAK, ELKNÜ TRÜ Komitee sekretär: Kallid ühingukaaslased, selle üle ma veel mõtlen. Arvan, et see on vaid meie probleem, meie 40 km² ei huvita Sahhalini või Vladivostoki delegaate... (Vahelehiüüded, raevukas mahaplaksutamine.)

AARNE VEEDLA, ajaloo IV kursus: kui saastatud Nauru oma 21 km²-ga on kogu maailma tähelepanu keskpunktis, miks ei võiks siis Eesti oma 40-ga olla Nõukogude Liidu tähelepanu keskpunktis? (Tõrmilised ovatsioonid.)

ANDI KASAK: Kallid ühingukaaslased, ma räägin sellest kongressil, kui seltskond seda väga soovib.

GEOLOOGIA IV KURSUSE ESINDAJA: Otsustajad peavad aru saama, et eelkõige on see nende kümne tuhande kohaliku elaniku probleem, kes jäävad ilma oma kodust.

KEEMIA IV KURSUSE ESINDAJA: Probleem on ilmekas näide sellest, kuidas meie ühiskonna progressiivsed jõud demokraatlike jõududega vastuollu satuvad.

TÕNIS LUKAS loeb ette koosoleku otsuse projekti (siin kokkuvõtlikult):

Saata ELKNÜ KK kaudu ENSV Ministrite Nõukogule järgmised seisukohad:

1. Viia Kirde-Eesti probleemi osas läbi kompleksed teadusuuringud. Välistada ametkondlik suhtumine, tegemist on eluliselt tähtsate asjadega.
2. Avalikustada kõik uurimustulemused. Mitte esitada Kabala varusid enne kinnitamiseks, kui uuringud pole andnud ühest positiivset vastust.
3. Arvestada Eesti avalikkuse arvamust, andes otsustamise referendumile.
4. Kaasata uuringusse TRÜ teadlasi ja üliõpilasi.

5. Lõpetada fosforiidi raiskamine.

6. Tagada Läänemere biosfääri kaitse.

Võtta teadmiseks:

1. Minna maidemonstratsioonile vastavate loosungitega.
2. Tõstatada probleem ÜLKNÜ kongressil.

PAUL KENKMANN: Jätkem otsusest välja kaks punkti: ärgem nõudkem Nõukogude valitsuselt Helsingi leppe täitmist, see oleks kohatu, ja ärgem nõudkem referendumit – valitsevas meeleolus pole referendumi nõudmine kohane, see ei annaks asjatundliku otsust. Elanikkonna seas tuleb teha hoopis põhjalikke sotsioloogilisi küsitlusi.

OTSUSTATI panna projekt hääletusele, kusjuures hääletaksid ainult ajaloo- ja juuratudengid kui korraldajad. OTSUS VÕETI VASTU ÜHEHÄÄLSELT.

Lõpuks laulis koosolek filoloogianeidude sooleerimisel Hando Runneli “Eesti laulu”:

*Nagu hiigellooma kere
vappub paene Pandivere
Virust, Võrust, Järvast, Harjust
tõttab appi tuhat karjust.
Suuril silmil paisub vooriks,
kasvab kohutavaks kooriks:
“Virumaa ja Pandivere,
mure täidab maa ja mere!
Virumaa ja Pandivere,
Sinu eest ma pandin vere!
Taevas, anna veel kord jõudu
Virul võita surmaõudu!”*

Tõnu Tannberg

(1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloo-doktor (1996). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.